

**УКРАЇНА ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО НАШИХ ДНІВ:
ШЛЯХ ДО ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ**

У сучасній науці існують різні теоретичні концепції, що пояснюють виникнення в історії людства такого феномена як держава. Всі вони мають сильні та слабкі місця, але жодна з них не дає вичерпної відповіді на питання, чому люди тисячоліттями жили в умовах додержавного стану суспільства, а потім майже одночасно в різних регіонах та на великих територіях виникли високорозвинені цивілізації з державною та правовою організацією. На сьогодні історико-правова наука лише з певним ступенем вірогідності пояснює географію і час перших державних утворень. Це території так званих «річкових цивілізацій» (береги річок Ніла, Сфрата, Тигра, Інда і Ганга, Хуанхе і Жовтого моря) [1, с.20–21]. Разом з тим, вчені мають також неспростовні свідчення матеріальних джерел про високий рівень суспільного розвитку і в інших регіонах планети у IV–III тисячоліттях до Різдва Христового, коли вважається, що «річкові цивілізації» вже утворили свої держави. Тому, хоча і немає цьому письмових підтверджень, припускають, що державного рівня на цей час могли досягнути й окремі культури Малоазійського півострова, пращурів давньогрецьких та італійських племен на півдні Європи.

У такій географії перших державних утворень беззаперечним є природний фактор. Зрозуміло, що держави виникли насамперед там, де клімат і ландшафт дозволяли людині скоріше перейти від привласнюючого до виробничого господарства. У цьому сенсі Дніпровсько-Донецький регіон мав бути теж доволі сприятливим для економічного розвитку суспільства, а відтак – і для його державної організації. Таку логіку підтверджують останні наукові праці українських істориків, де доводиться, що відкрита наприкінці XIX ст. академіком В.В. Хвойко поблизу Києва трипільська культура в III тис. до р.х. досягла такого рівня розвитку, який дозволяє говорити про її державні ознаки.

Ще у 60–70 рр. XX ст. аерофотозйомки засвідчили небачену раніше густоту і величину трипільських поселень. Тільки в межиріччі середніх течій Дніпра і Південного Бугу було зафіксовано 15 поселень – на той час гігантських протоміст площею від 200 до 400 га., по 2–4 тис. житлових будинків у кожному. Всі вони мали укріплення і були поєднані у фортечну систему для захисту від нападу кочовиків. Подібні за розміром людські поселення III тис. до р.х. археологи знайшли лише в Шумерському царстві на території сучасного Іраку. Вважається, що трипільська культура охопила територію до 200 тис. кв. км. з населенням понад 400 тис. осіб. Але, якщо врахувати знайдені останнім часом трипільські поселення на Лівобережній Україні, зокрема Харківщині, ці цифри мають бути збільшеними [2, с.25]. У трипільців вже існувала писемність, що була перейнята, як вважають деякі сучасні українські історики, стародавніми фінікійцями, а за ними й давніми греками. Відомий український

історик М. Суслопаров, який розшифрував трипільську писемність, дійшов висновку, що абетка, яку пізніше використовувала європейська писемність, саме подніпровського походження [3.с. 4].

Зараз науковий світ не може докладно відповісти на питання, як загинула Трипільська протодержава. Застосовуючи метод історичної аналогії, ми лише припускаємо – її кінець міг бути таким, як і Стародавнього Єгипту, що був розграбований кочовими племенами гіксов. Адже трипільці межували зі сходу з кочовиками і саме для захисту від них будували фортечні укріплення. Проте під навалюю іраномовних прибульців ці будівлі не встояли. Ймовірно, що зі втратою раньодержавної організації наприкінці III тис. до р.х. частина трипільського землеробського населення відступила на північ в ліси, де мешкала поруч із іншими автохтонними племенами, які разом створили етнічний ґрунт для східної гілки слов'янських племен. Вони у VI–VII ст.ст. утворили у Подніпровсько-Подністровському районі слов'янський племенний союз, що теж мав державні ознаки. Останній голова цього союзу, князь прикарпатського племені хорватів Кий, заснував на Дніпрі місто, що стало центром майбутньої багатонаціональної держави. У літописних хроніках вона дійшла до нас під назвою Русь, Руська земля.

Зараз серед вітчизняних вчених вже не превалює радянська теорія, що стверджувала про утворення у межах цієї держави єдиної давньоруської народності, якій була притаманна спільна мова та культура. Наприклад, досить маловірогідним виглядає, щоб племена тивершів чи уличів, які мешкали в гирлі Дністра, вільно розуміли ільменських словен з берегів Ладоги. Дослідження вчених-лінгвістів доводять, що мова не могла сформуватися в короткий проміжок часу на великій території, між частинами якої не існувало усталених господарських та культурних зв'язків. У більшості сучасних західноєвропейських народів мовноутворювальні процеси, що визначили їхню народність, крім більш старих грецького та італійського етносів, найінтенсивніше протікали у V–VIII ст. внаслідок так званого «романо-германського синтезу», до якого парто долучити і кельтський елемент. Саме тоді склався основний словниковий запас англійців, німців, французів, іспанців та португальців, голландців, шведів, норвежців та датчан, формувалися фінська та угорська, виникла румунська мова.

Схожі процеси мовного розширення активізувалися в цей час і серед слов'янського населення. Всі вони були пов'язані з утворенням племінних об'єднань і переходом від так званої «військової демократії» до суто державної організації. Київська Русь мала ті ж державні форми, що і імперія Карла Великого – спільна прабаб'яківщина французів, німців та італійців. Це монархічне правління великого князя та імперський устрій об'єднаної силою зброї території, де мешкали вже виокремлені за своїми мовами білоруська, російська та українська народності, навіть незважаючи на те, що так вони себе ще не називали. Тому й процес роздробленості в XIII ст. Київської Русі внаслідок встановлення характерних для всієї Європи сеньйоріально-васальних зв'язків

відбувався цілком у закономірному руслі. У цьому сенсі, мабуть, не варто перебільшувати при поясненні чинників загибелі Київської Русі як єдиної держави впливу татаро-монгольської навали. Адже більшість західних та південно-руських, тобто білоруських та українських земель продовжували розвиватися в XIV–XV ст. по шляху національного самовизначення і у складі Великого князівства Литовського. Натомість при аналізі державно-утворювальних процесів на території сучасної України, на наш погляд, доцільно звернути дещо більшу увагу на роль релігійного чинника.

Набувши від Візантії релігійної традиції, а з візантійської слов'янської провінції – писемності, територія Київської Русі потрапила до сфери впливу візантійських державно-правових домінантів, у яких певною мірою відбилася давньосхідна владна деспотія і сталість землеробської громади. Із турецьким завоюванням наприкінці XV ст. Візантії і падінням Константинопольського патріаршества на малоазійській частині цієї раніше могутньої імперії швидко розповсюдився іслам. На вістрі боротьби з «невірними», що було одним із початкових гасел розповсюдження цієї релігії ще за часів Арабського халіфату, опинилося підпорядковане Туреччині Кримське ханство, яке у 1443 р. було засноване Хаджі-Гіреєм на території одного із улусів роздробленої Тамерланом наприкінці XIV ст. Золотої орди. До турецького підкорення потрапили сусідні держави Сербія, Болгарія, Македонія, більшості населення яких у майбутньому вдалося зберегти православну віру, але ні одна з них вже не змогла претендувати на роль відновлення центру православного християнського світу. Це вдалося зробити лише молодій централізованій державі – Московському царству, якому для того, щоб скинути татарську залежність і поєднати північні та східні слов'янські землі, об'єктивно треба було встановити військово-деспотичний режим. Таким чином, українські етнічні землі у складі Литовського князівства, а після Люблінської унії 1569 р. – у складі Речі Посполитої, опинилися на території своєрідного цивілізаційного злам, пов'язаного із зіткненням тут з одного боку ісламської, а з іншого – християнських католицької та православної традицій.

Вважаємо, що входження у XVI ст. українських земель до складу Речі Посполитої мало в цілому позитивне значення. Це започаткувало стійкий контакт українського етносу із загальноєвропейськими соціально-економічними і політико-правовими досягненнями, що формувалися у релігійному просторі, де зберігся єдиний духовний центр – Римське папство. Але негативну роль у цьому процесі відіграло те, що на цих територіях народи сповідували різні течії християнської релігії. Розбудова держави у Речі Посполитій відбувалася під ідеологічним прапором католицизму як релігії, що сповідувалася панівною соціальною верхівкою. До того ж цей процес співпав за часом з утворенням фільваркового господарства та покріпаченням селянства як одного з головних соціально-економічних атрибутів польської державності. Все це створило ґрунт для католицько-православних, а в даному контексті – польсько-українських суперечностей, що у подальшому надали національного забарв-

лення і козацькому рухові. Адже діяльність перших козацьких ватаг, що почали стихійно виникати в XV ст., на нашу думку, мало чим відрізнялася від татарських наскоків на Велике князівство Литовське та Московське царство. Це підтверджує і лінгвістичний аналіз слова «козак». Словник В. Даля пояснює його походження від середньовізького «козмак» – волочитися, бродити, як і «гайдук», «гайдамак» від «гайда» – ускочити, бігти. Отже, за таким тлумаченням «козак» – це «волоцюга», «бродяга», «втікач» [4, с. 74]. І лише після появи Третього литовського статуту в 1588 р., що юридично оформив закріпачення українських селян в маєтках польсько-литовської шляхти, почали масові втечі в районі середнього та нижнього Подніпров'я та утворення тут укріплених «засік» на шляхах турецьких та татарських наскоків.

Остаточно ж на національній реєки подшіпровське козацтво встало в першій половині XVII ст. Козацько-селянські повстання під проводом Тараса Федоровича, Івана Сулями, Павла Бута вже відбувалися під гаслами боротьби проти насильницького покатоличення та колонізації українського населення. Це стало наслідком безглуздої політики магнатської верхівки Речі Посполитої, сутність якої полягала у використанні переважно силових методів при вирішенні католицько-православної суперечності в державі. Виборні польські королі не використали унікальний історичний шанс для реального релігійного і національного компромісу, що був подарований Берестейською унією 1596 р., коли частина вищого православного духовництва пішла на угоду з римським Папою про своє підпорядкування католицькій церковній ієрархії при збереженні православної обрядності.

Не знайшов достатньої урядової уваги в Речі Посполитій і фактор залучення українських козаків до державної служби. Надзвичайна ефективність використання козацьких підрозділів у війнах з Туреччиною та Московським царством в першій чверті XVII ст. була доведена гетьманом запорожців Петром Сагайдачним. Але, незважаючи на це, кількість реєстрового козацтва в середині XVII ст. була обмеженою, що формально перетворювало більшість запорізьких козацьких підрозділів на незаконні збройні формування. Це, врешті-решт, стало однією з причин українсько-польської війни 1648 – 1654 рр. Саме в ході збройної боротьби українських козаків та селян під проводом Б. Хмельницького з польськими королівськими військами було утворено специфічні засади української державності. Цим пояснюється і певна милітаризованість форми державного управління та устрою України, що виникли внаслідок війни. Козацька старшина, в руках якої була зосереджена реальна військова влада в ході воєнних дій, замінила польську державну адміністрацію: генеральна старшина стала виконувати функції уряду, а полкові і сотенні старшини замінили воевод і старост. Але виникнення української національної державності на території, де збігалися геополітичні інтереси трьох могутніх держав того часу: Речі Посполитої, Московського царства та Оттоманської імперії, не могло відбутися без підтримки хоча б однієї з них. Зрозуміло, що за

духовними ознаками найбільш вірогідним союзником України мала стати саме Московія. Проте виникнення незалежної української держави не входило в плани московських царів, зовнішня політика яких вже з часів Івана Грозного була направлена на створення типової для Європи того часу абсолютистської імперії. Головною вимогою до української старшини посольства боярина В.Бутурлія, яке було відряджене до України на Переяславську Раду в 1654 р., було прийняття присяги на вірність московському цареві без будь-яких обіщань з його боку гарантувати козацькі привілеї та вільності. В умовах незакінченої українсько-польської війни і загрози турецької експансії з півдня дипломатія Б.Хмельницького не бачила іншого кроку, ніж погодитись на московську зверхність. Водночас козацька старшина вирішила послати окреме посольство в Москву для домовленості про особливий правовий статус української території, гетьман Б.Хмельницький спробував укласти договори зі Швецією, Молдовою, Семиградям, що, на його думку, мали б забезпечити державний суверенітет України [З.с.22–23]. Проте ці угоди мали лише символічне значення і не забезпечили територіальної цілісності гетьманщини. За Андрусівською угодою 1667 р. правобережні та лівобережні по Дніпру українські землі були відповідно розподілені між Польщею та Московією. Гетьмани, які обиралися одночасно на цих територіях, фактично ставали маріонетками в руках польського та російського монархів і до кінця XVII ст. були у постійній ворожнечі один проти іншого. До того ж на ситуацію впливала й Туреччина, яка періодично використовувала українських козаків для походів на Польщу і Московію. Лише в 1709 р. реальну спробу відновлення незалежності України зробив гетьман І. Мазепа, коли намагався використати для цього умови перебування на її території шведських військ. Але поразка Мазепи в російській та радянській історіографії на довгі роки зробила його «зрадником народу України», який хотів встановити над ним шведське панування. Зараз така позиція не витримує наукової критики. Якщо поглянути на ті події з точки зору категорії «національні інтереси», то стає зрозумілим, що використання іноземної підтримки заради забезпечення своєї незалежності від іншої держави мало місце в історії будь-якої країни. Тим більш, Швеція не мала зазіхань на українську територію і перебування тут в 1708 – 1709 рр. її військ було викликано зіткненням шведсько-російських геополітичних інтересів у басейні Балтійського моря.

«Зрада» І. Мазепи стала приводом для знищення російським царем Петром I українських волюнтерів. Його війська вчинили криваву різню мирних жителів гетьманської резиденції, міста Батуріна, зруйнували Запорізьку Січ. Українські гетьмани почали обиратися лише з числа осіб, які пройшли ретельну перевірку на російську лояльність, за їх діяльністю наглядала утворена в 1722 р. Малоросійська колегія, яка складалася з шести російських офіцерів і Президента-бригадира. Але вже за часів царювання Катерини II і ці залишки українських державних інститутів було скасовано. В 1764 р. російська

імператриця примусила останнього українського гетьмана К.Розумовського зректися своєї булани. Функції гетьманського уряду перебрала Малоросійська колегія на чолі з президентом графом П. Румянцевим. В 1781 р. він ліквідував полково-сотенний устрій гетьманщини, поділивши її на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, що разом називалися Малоросійським губернаторством [5,с.95-96].

Ще раніше була скасована й самостійність Запорізького війська. З 1764 р. на його території засновувалося Новоросійське, потім Катеринославське намісництво. А в 1775 р. царські війська оточили Нову Січ, заарештували козацьку старшину на чолі з кошовим отаманом П.Калинишевським, зруйнували фортеці і вивезли всі козацькі клейноди та архів до Петербурга. З 1783 р. на українських селян було розповсюджено кріпацтво, а з 1785 р. на Лівобережну Україну поширено дію «Жалуваної грамоти дворянству», що зрівняла українську старшину і шляхту у правах з російським дворянством.

Довершили справу зовнішньополітичні акти Катерини II – так звані «три розділи Польщі» 1772, 1793, 1795 рр., що перехроїли політичну мапу Східної Європи без жодного згадання на етнічні українські землі. Більша частина з них, а саме – Лівобережжя, Поділля та Східна Волинь опинилися у складі Російської, а решта – Буковина, Галичина, Закарпаття та Західна Волинь – у складі Австрійської, з 1867 р. – Австро-Угорської імперії.

До двадцятого століття роз'єднаний український етнос, незважаючи на всі утиски та перешкоди імперських урядів, продовжував свій культурний розвиток у складі окремих держав. І, якщо у межах Австро-Угорської імперії, де діяли права і свободи Конституції 1867 р., український народ мав статус національної меншини і міг користуватися хоча б своїми школами, пресою, бібліотеками, обирати представників до крайових сеймів, то в Російській імперії у 1863 р. і в 1876 р. царський уряд навіть видав наказ про офіційну забороону української мови, вважаючи українців малоросами, тобто діалектномовними росіянами.

Доба нового українського державного відродження настала за наслідками I світової війни, коли розвалилися Російська та Австро-Угорська імперії. Її початок пов'язаний з діяльністю політичного центру українських партій – Центральною Радою. Довгі роки на ній висіло клеймо «буржуазно-націоналістичної організації», що було створене російською історіографією. Цей штамп було поширено і на всі наступні українські недержавні уряди 1918-1921 рр.: гетьмана П.Скоропадського, Директорії, Західноукраїнської республіки, Наддніпрянської України отамана С. Петлюри. Зараз вже кожному українському школяру зрозуміла антиякуковість такого визначення. Навіть схематичний огляд діяльності цих урядів доводить, що майже всі вони спочатку не ставили радикального питання про відмежування від Росії.

Так, Центральна Рада, яка утворила влітку 1917 р. український уряд – Генеральний секретаріат, цивілізованими парламентськими засобами домагалася

від Тимчасового уряду Росії лише автономії у її складі. Навіть після збройного заколоту у Петрограді в жовтні 1917 р., коли там до влади прийшли більшовики, на порядок денний Центральної Ради не виносилося питання про українську державну самостійність. У своєму III Універсалі від 7 листопада 1917 р. вона чітко дотримувалася автономістської позиції, проголосивши Українську Народну Республіку у складі федеративної Росії. Лише в умовах розпочатої російським Раднаркомом війни проти Центральної Ради, яку у радянських підручниках з історії називали «триумфальним шествієм Советської влади», після розгону більшовиками у Петербурзі 9 січня 1918 р. законно обраних депутатів Всеросійських установчих зборів з'явився IV Універсал Центральної Ради. 11 січня 1918 р. було проголошено про самостійність України як засіб забезпечення її від більшовицького режиму.

До автономістського політичного курсу 14 листопада 1918 р. повернувся і владний наступник Центральної Ради гетьман Павло Скоропадський. Його професійна урядова команда в листопаді 1918 р., враховуючи реальну міжнародну ситуацію, віддала першину федеративному державному устрою – Україна у складі небільшовицької Росії – з метою забезпечення соціальної злагоди в країні, збереження у такій формі української державності. Але вікове прагнення українського народу до національного самовизначення через власне державотворення зірало злий жарт з патріотичними силами країни, штовхнуло Директорію на антигетьманське повстання, а насправді – розколело українське суспільство і дозволило російським комуністичним військам розпочати нову війну проти України.

Визнавши УНР за наслідком Брестського миру в березні 1918 р. на міжнародному рівні, Радянська Росія продовжувала таємно підтримувати антурядове підпілля на її території, а з початком повстання Директорії перейшла до підготовки відвертої агресії. 11 листопада 1918 р. Раднарком, Ленін зобов'язали Революційну військову Раду РРФСР протягом десяти днів підготувати наступ Червоної Армії для захоплення України під виглядом братньої допомоги місцевим робітникам і селянам. Вже 19 листопада В. Антонов-Овсієнко доповів Леніну про утворення Ради Українського фронту, який замасковано було названо Радою групи Курського напрямку [6, с.84]. 28 листопада Й. Сталін утворив у Курську «український робітничо-селянський уряд» на чолі з Г. П'ятаковим. Російські війська у ні дні розгорнули підготовку до наступу на Київ та Харків і вже відверто стали називатися «Українською Радянською Армією» [7, с.521]. Протягом січня – лютого 1919 р. майже всю Лівобережну Україну захопили російські війська, Директорія покинула Київ.

21 січня 1919 р. було оголошено Акт Злуки УНР та ЗУНР в єдину українську державу. Але в березні-квітні 1919 р. територія її юрисдикції під наступом Червоної Армії зменшилася до Галичини, Волині та Поділля. І навіть після цього серед української соціал-демократії продовжували лунати голоси про українсько-російське порозуміння, українську державність у складі Росії. І лише з переходом влади в УНР від Директорії до Головного отамана Симона Пет-

люри восени 1919 р. було встановлено польську зовнішньополітичну орієнтацію. Це повністю відвернуло від С.Петлюри лідерів ЗУНР та командування Української Галицької армії. Після того спільний українсько-польський похід на Київ в 1920 р. мав лише тимчасовий успіх. Радянські війська здійснили вдалий контрнаступ проти польської армії влітку 1920 р., розпочалися радянсько-польські мирні переговори. Армія С. Петлюри самостійно продовжувала вести військові дії, доки не зазнала остаточної поразки в листопаді 1920 р. на Волині. За Ризьким мирним договором 1921 р. Західна Галичина та Західна Волинь відійшли до Польщі, Північна Буковина належала Румунії, Закарпаття – Угорщині і Чехословаччині. Нарешті української території світова спільнота згодом визнала радянську державність.

У 1939 р. до неї долучилися й західноукраїнські землі. Проте здійснено це було вже в умовах нової світової війни, що фактично була розпочата, як доводить оголошений у часи горбачовської «перебудови» таємний протокол пакту Рибентрона-Молотова, нацистською Німеччиною і Радянським Союзом.

Нове українське державне відродження стало можливим лише із розпадом СРСР. Після референдуму 1 грудня 1991 р. самостійну Україну визнав весь світ. Десятиріччя розвитку сучасної української незалежності дає підстави стверджувати, що нарешті багатоніковий шлях України до державного суверенітету закінчено.

Список літератури: 1. Анверс Е. История европейского права. М., 1996. 2. Гармел П.І. Первісне суспільство і початок державотворення на території України. Сімферополь, 2001. 3. Івашенко Р. Україна від Києв до Крайчука. К., 1992. 4. Даль В. Толковній словарь живого великорусского языка. Том II. М., 1979. 5. Кузьмичев О., Калиновський В., Діглар П. Історія держави і права України. К., 2000. 6. ЦДАВО України. Ф. 5, оп. 1, сяр. 85. 7. Гражданская война на Украине 1918-1920 гг.: Сборник документов и материалов. В 3 кн. 4 т. Т.1, Кн.1. К.,1967.

Надійшла до редакції 06.03.02

Ф.А. Хайбулаєва

АТРИБУТИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ (МОНЕТИ ГРЕІВ)

У науковому плані поняття, що відображає загальні основні ознаки держави, дозволяє насамперед розкрити відмінності будь-якої державної організації суспільства від його недержавних організацій, від інших частин політичної системи суспільства. Такі ознаки являють собою визначений, відносно низинний каркас державної організації людського суспільства, що у міру суспільного розвитку наповнюється новим змістом, втрачає віджилі і здобуває нові структури і функції [1, с.58].

У сучасній теорії держави і права будь-яка держава має набір таких універсальних ознак, що виявляються на всіх його етапах розвитку. Такими ознаками є територія, населення, влада, суверенітет, а також грошова система, система оподаткування, формальні реквізити – прапор, гімн, герб [2, с.42].